

Jan Jelínek (1926–2004)

Byl a zůstává velkou postavou jak české, tak mezinárodní antropologie, opravdovým renesančním člověkem, snad jedním z posledních tohoto druhu, kterého česká antropologie měla. Jeho obsáhlý zájem o vědy o člověku naplňuje koncepčně širokou definici této disciplíny. Prof. RNDr. Jan Jelínek, DrSc., mluvil několika světovými jazyky a v konverzaci plynule přecházel z jednoho jazyka do druhého. Byl vynikající vypravěč a jeho entuziasmus dokázal vždy nadchnout posluchače. To se projevilo ve vysokoškolských přednáškách stejně jako v popularizaci vědy. Šíře jeho zájmů zahrnovala nejen paleoantropologii, archeologii, ale rovněž muzeologii a etnografii.

Jan Jelínek se narodil v Brně v r. 1926. Na brněnské Přírodovědecké fakultě Masarykovy univerzity dokončil studia antropologie a dovršil je r. 1949 doktorátem přírodních věd v oboru fyzické antropologie. Z tohoto roku pochází i jeho první publikace věnovaná dekorativnímu umění Nové Guineje. Vzdělání si rozšířil postgraduálním studiem archeologie a etnografie. Jako významná průprava pro výzkum evoluce člověka mu pomohlo dvouleté postgraduální studium anatomie na Lékařské fakultě MU. Svou kandidátskou práci (CSc.), dnešní ekvivalent doktorandské dizertace, obhájil v r. 1959 na téma Antropologie doby bronzové, posléze získal vědeckou hodnost DrSc. za práci Antropologie mladší doby kamenné (1964). Po r. 1968 byl falešně obviněn z nezákonného prodeje brokovnic zakoupených pro expedici v Austrálii, avšak obvinění z účasti na spiknutí proti režimu, jak píše ve vzpomínkách na něj mladší americký kolega, paleoantropolog David W. Fraye (nyní emeritní profesor Kansaské univerzity), se ukázala vykonstruovaná. I přes tuto káfovskou situaci Jan Jelínek musel opustit vedoucí pozici v Moravském zemském muzeu. Na

1 Jan Jelínek při rozbalování kostí australských domorodců, zabalených v eukalyptové kůře (paperbarku). Expedice do Arnhemské země v r. 1969. Dnes již nemyslitelné. Foto z Archivu Ústavu Anthropos

další ohodnocení vědecko-pedagogické činnosti si počkal téměř čtvrtstoletí.

Navzdory poměrně intenzivní přednáškové činnosti, kdy vyučoval antropologii na Filozofické fakultě Univerzity J. E. Purkyně (nyní opět Masarykova univerzita) v Brně (v letech 1962–72) a paleoantropologii na katedře antropologie PřF Univerzity Karlovy v Praze (do r. 1975), se k přednášení na vysokých školách mohl vrátit až po r. 1990. V r. 1992 se habilitoval na PřF MU v Brně s prací nazvanou Význam umění starých Australců – studie evoluce a role skalního umění ve společnosti australských lovců-sběračů. O rok později byl jmenován profesorem – k této příležitosti měl přednášku na téma Stopy prvních hominidů v Laetoli.

Jan Jelínek žil a pracoval celý život v Brně, ale často pobýval v zahraničí, z důvodů, které vyplynuly z charakteru jeho odborných aktivit – expedice, administrativa vědy, kongresy a sympozia. Počátky jeho pracovní činnosti se vážou na Moravské zemské muzeum v Brně. Zde v r. 1949 nastoupil na oddělení pravěku, později přejmenované na Ústav Anthropos. Tento ústav mnoho let řídil a zasloužil se o jeho rozvoj i výstavbu nového výstavního pavilonu Anthropos v brněnských Pisárkách. Vytvořil zde moderní instituci, v níž spojil badatelskou i muzejní činnost v jeden celek v moderní koncepci, která se stala vzorem i pro jiná muzea. Na tomto místě musím zmínit, že návštěva tohoto muzea v rámci studentské exkurze vedené zoologem a paleoantropologem Vratislavem Mazákem byla zřejmě tím rozho-

dujícím momentem, který mne nasměroval ke studiu antropologie na Přírodovědecké fakultě UK. Jan Jelínek byl rovněž ředitelem Moravského zemského muzea mezi lety 1958 a 1969. Již na počátku 60. let se zasloužil o zavedení vysokoškolské výuky muzeologie, jako jedné z prvních v Evropě.

Organizační schopnosti i široký rozhled v muzeologii ho vynesly v r. 1970 jako zástupce Československa v Mezinárodní radě muzeí UNESCO (ICOM), kde řadu let pracoval v různých výborech a v letech 1971–77 působil jako její prezident. Byl často zvaným specialistou a zasloužil se o rozvoj muzeí v různých zemích. Organizoval expedice, především orientované na poslední svědky doby kamenné. Lovcko-sběračské společnosti druhé poloviny 20. stol. ho fascinovaly a byly pro něj laboratoří pro pochopení způsobu života lidských populací minulosti. Účastnil se v letech 1969 a 1973 významné antropologické expedice do Arnhemské země v Austrálii (Severní teritorium). Později navštívil východní Sibiř a podnikl výpravu k severským Sámům (Laponcům). Opakovaně podnikl pracovní cesty na Saharu, do Íránu a příležitostně v rámci kongresů a konferencí také do jiných oblastí prakticky všech kontinentů. Z cest přivezl nejen doklady materiální kultury obyvatel, ale i poznatky, které postupně záročil ve svých publikacích. Během života napsal více než 200 odborných sdělení a řadu knih. Z nich uvedme alespoň jednu – Velký obrazový atlas pravěkého člověka (Artia, Praha 1977) vydaný i v řadě jazykových mutací.

Zastavme se však u jeho přínosu biologické antropologii. Jan Jelínek byl zakládajícím členem Československé společnosti antropologické při ČSAV, pod tímto názvem založená v r. 1964, a po dlouhou dobu i jejím předsedou. Významně se podílel na chodu Evropské asociace antropologů (EAA), které předsedal v letech 1980–83. Z jeho iniciativy se konala v Československu řada mezinárodních kongresů a kontakty se zahraničními badateli měly vliv i na kolegy a studenty, kteří pracovali v jisté odborné izolaci normalizačního Československa. Odborná činnost Jana Jelínka v paleoantropologii byla zaměřena na morfologické rozdíly populací fosilního člověka ve střední Evropě. Ve svých publikacích přiblížil nálezy fosilního člověka z našeho území mezinárodní vědecké komunitě, jak neandertálců z lokalit jako Kůlna, Ochoz nebo Šipka, tak anatomicky moderních lidí z Mladče a z období moravského gravettienu z Dolních Věstonic a Pavlova. Jeho nadšení až vášeň pro poznání evoluce lidské linie se odrazila také v popularizaci vědy. Byl poradcem americké autorky Jean Aulové, která se zasloužila ve svých knihách o přiblížení života ve svrchním paleolitu mladým čtenářům. Jiná oblast paleoantropologie se týkala taxonomie a paleobiologie. Otázku vztahů člověka vzpřímeného (*Homo erectus*) a č. moudrého (*H. sapiens*) a časných migrací z Afriky řešil Jan Jelínek osobitě. Jako jeden z prvních předpokládal značné stáří sapientního člověka a ve svých publikacích z počátku druhé poloviny 20. stol. navrhoval, aby se některé populace *H. erectus* již považovaly za *H. sapiens*.

Měl jsem možnost se poznat s prof. Jelínkem několikrát. Již jako student PřF UK jsem byl stejně jako mí kolegové fascinován jeho přednáškami jak z pobytů v extrémních podmínkách zemí tří kontinentů a setkání s jejich obyvateli, tak z oblasti evoluce člověka, kdy neotřelé názory mimo schéma učebnic dokázal konfrontovat se zcela novými objevy lidských fosilií. Vštěpoval nám lásku k vědě a poznání a na jeho doporučení jsme četli knihu Hanse Seleye *K záhadám vědy* (Orbis, Praha 1975). V ní si ostatně při vzpomínkách na Jana Jelínka čtu i dnes. Další setkání proběhlo v Paříži, kde jsme se viděli opakovaně a společně navštěvovali některá pařížská antropologická pracoviště. Velmi přátelské byly návštěvy u prof. Denise Ferembachové, velké příznivkyně české antropologie. Měl jsem rovněž příležitost později (v 90. letech) se s J. Jelínkem potkávat na svém pracovišti na Univerzitě v Bordeaux. Zde

jsem zjistil, jak uznávaným odborníkem a kolegou byl pro přední badatele v paleoantropologii. Namátkou uvedu jména jako Bernard Vandermeersch, Milford Wolpoff, Alan Mann, Erik Trinkaus, Anne-Marie Tilletová ad. Společně s kolegy z Bordeaux jsme na počest životního jubilea Jana Jelínka zorganizovali v r. 1997 mezinárodní konferenci na téma Biologické a kulturní proměny v Evropě od konce středního paleolitu do neolitu. Sborník přednášek z této konference se podařilo vydat vlastním nákladem až v r. 2003. Díky Jelínkově velkorysosti a pozvání jsme společně s kolegou Ericem Crubézy mohli studovat kosterní pozůstatky z nejstarších neolitických pohřebišť Vedrovice a Horné Krškany, uložené v Moravském zemském muzeu. Naše práce byla završena několika společnými publikacemi, které v bibliografii Jana Jelínka chybějí. Popisují paleodemografii obou pohřebišť a rovněž výsledky našeho

studia ukazující, že predispozice pro degenerativní a artritické změny kostry existovaly již v neolitu. Nalezli jsme důkazy, že v časném neolitu lidé na našem území prováděli úspěšné trepanace i amputace.

Jan odešel v říjnu 2004. Až do posledních dnů svého života intenzivně pracoval a jeho poslední velká kniha *Střecha nad hlavou: kořeny nejstarší architektury a bydlení* vyšla v r. 2006 (Nakladatelství Vutium, Brno). Životním krédem prof. Jelínka bylo latinské *Per aspera ad astra* – Přes překážky ke hvězdám. To se mu podařilo naplnit. Překážek v jeho životě bylo hodně, ale dokázal se s nimi vyrovnat. Zapsal se definitivně do historie antropologie a jeho odkaz promlouvá i ke generacím mladším. Poslední setkání proběhlo již posmrtně – na konferenci *Paleoanthropology Society* v dubnu 2006 v San Juanu na Portoriku, kde jsem se účastnil symposia věnovaného památce Jana Jelínka.

Ceny Akademie věd České republiky

Předseda Akademie věd ČR prof. Jiří Drahoš předal v pondělí 3. října 2016 vynikajícím českým badatelům prestižní ocenění spojené s finanční odměnou, které je ohodnocením významných výsledků, od jejichž prvního zveřejnění nebo realizování neuplynulo více než pět let. „Ceny Akademie věd ČR se udělují za dosažení výsledků světového významu v oblastech strategicky orientovaných na současné společenské priority a samozřejmě přispívají ke zvýšení prestiže AV ČR v mezinárodním srovnání,“ uvedl při slavnostním ceremoniálu Jiří Drahoš.

● Cenu Akademie věd ČR za vynikající výsledky velkého vědeckého významu dosažené při řešení vědeckých úkolů, grantových, interních programových a mezinárodních projektů financovaných AV ČR získaly dva autorské týmy.

Prof. RNDr. Josef Komenda, Ph.D., DSc., Ing. Roman Sobotka, Ph.D., RNDr. Jana Knoppová, Ph.D., a Mgr. Vendula Krynická, Ph.D. (Mikrobiologický ústav AV ČR, v. v. i., Centrum Algotech, Laboratoř fotosyntézy, Třeboň), byli oceněni za výsledky v oblasti Biogeneze a ochrany fotosystému II. V letech 2012–2016 publikovali řadu významných prací. Objasňují molekulární principy tvorby, ochrany a údržby fotosystému II (PSII), složitěho komplexu bílkovin, pigmentů a dalších faktorů. Jeho funkce je spojena s vývojem kyslíku, je tedy zcela zásadní pro udržení života na Zemi, a představuje i zajímavý model pro syntetickou biologii – jde o unikátní systém, v němž klastr anorganických iontů vázaných na bílkovinnou matici dokáže uvolnit z vody molekuly kyslíku, elektrony a protony. Kdyby se systém podařilo napodobit v umě-

lých podmínkách, mohl by se stát základem jedinečného zdroje energie. Tým J. Komendy zkoumal, jak vzniká a jak je udržován funkční, a vytvořil model modulárního skládání PSII – komplex je postupně složen z menších jednotek-modulů, tvořených jednou větší membránovou bílkovinou s navázaným chlorofylem, několika malými stabilizujícími bílkovinami a pak periferními pomocnými, které tým identifikoval, lokalizoval a zjistil jejich funkci. Patří k nim unikátní bílkoviny vázající chlorofyl a karoteny, jež se uplatňují při ochraně PSII před účinky nadměrného ozáření. Objasněný fyzikální mechanismus spočívá v přeměně excitační energie chlorofylu na tepelnou energii přenosem na molekulu karotenu.

Doc. Mgr. Petr Svoboda, Ph.D., Ing. Matyáš Flemr, Ph.D., MUDr. Radek Malík, Ph.D., Mgr. Jana Nejeptínská, Ph.D. a doc. Radislav Sedláček, Ph.D. (Ústav molekulární genetiky AV ČR, v. v. i.), převzali cenu za výsledky zaměřené na RNA interferenci u savců. RNA interference (RNAi) představuje evolučně velmi starou formu imunity, která chrání rostliny a bezobratlé živočichy před viry. Jinak je tomu u savců. Tým P. Svobody ukázal na myším modelu, že RNAi je u savců plně funkční jen v myším vajíčku, kde má dokonce dominantní postavení mezi příbuznými, nefunkčními mechanismy miRNA a piRNA. Práce skupiny odkryla molekulární mechanismus vysvětlující, proč je u savců RNAi přítomna právě v myším vajíčku. Příčinou je speciální forma enzymu Dicer, která vznikla v evoluci díky unikátní mutaci způsobené inzercí mobilního elementu příbuzného retrovirům. Vysoce aktivní RNAi lze přítomně dosáhnout poměrně jednoduchou modifikací enzymu Dicer, čímž se otevírá nový směr

1 Předseda Akademie věd ČR Jiří Drahoš spolu s oceněnými a řediteli jejich ústavů. Zleva: Roman Sobotka, Václav Hořejší, Josef Komenda, Martin Bilej, Vendula Krynická, Jana Nejeptínská, Petr Svoboda, za Nadační fond Neuron Hana Křepelková Rezková, Radek Malík, manželka Martina Kopeckého a Michal Švanda. Foto S. Kyselová, Akademický Bulletin AV ČR